

Nogal wiesdes.

Spoormans' belangrijkste konstatering met betrekking tot het vrouwenkiesrecht luidt dat dit nergens door vrouwen op eigen kracht bereikt is. In Nederland zijn vooral socialisten en progressief-liberalen de - niet zelden halfhartige - bondgenoten van de vrouwenkiesrechtverenigingen. De andere partijen aanvaardden in 1919 het vrouwenkiesrecht niet om deszelfs wille, maar veeleer als "olie op de golven van de klassenstrijd".

Niettegenstaande het feit dat ik - op het gevaar van 'normatieve vertekening' - een wat minder formeel uitgangspunt zou hebben toegejuicht, lijken mij de 'historiese' hoofdstukken (3 t/m 7) het sterkste gedeelte van *Met uitsluiting van voorregt*. De heterogeniteit van zijn begeleiders (naast promotor Therborn o.a. de hoogleraren Daalder en Stuurman) heeft stellig nuance gebracht in Spoormans' geschiedschrijving. Zijn laatste, meer theoretiese hoofdstuk daarentegen is weinig opzienbarend. Het is vooral tegen de achtergrond van de opvattingen van twee prominenten uit de nederlandse politiekologie, Lijphart en Daalder - de laatste verklaart de democratisering uit de eeuwenoude verdraagzaamheid van de nederlandse elites (5) -, dat Spoormans' konklusie enig reliëf krijgt. De democratisering ontspruit aan het verzet van sociaal-gedepriveerde groepen. stelt hij, maar is voor haar sukses afhankelijk van een evenwicht tussen sociale krachten, die de geïnstitutionaliseerde onzekerheid aanvaarden. De republikeins geschoolde lezer zal van deze uitspraak vermoedelijk niet van zijn/haar stoel vallen: schreef goed old Niccolò Machiavelli niet reeds zoiets?

5 Deze opvatting is eerder door Stuurman bekritiséerd als zijnde een 'Whig interpretation of history'. S. Stuurman, 'Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat', Nijmegen, 1983, p. 312.

Kijken als een vorm van denken

Janny Vorstenbosch

Recensie van: *Het Vertrek, vrouwen schrijven over ruimte in architectuur en literatuur, fotografie en film*.

Studium Generale Delft, 1987, f.20,- (giro 5233974 Studium Generale Delft).

De combinatie van titel en ondertitel van deze bundel doet vermoeden dat 'vertrek' en 'ruimte' letterlijk moeten worden opgevat en dat deze bundel zeer specifiek gericht is op een publiek dat zich bezighoudt met (vrouwen en) bouwen. Te meer als daarnaast te lezen valt dat de bundel een resultaat is van een kongresweek, georganiseerd door de afdeling Bouwkunde te Delft en Studium Generale aldaar.

Niets is minder waar. De zes artikelen zijn zeer divers en benaderen het begrip ruimte op totaal uiteenlopende wijze, van zeer abstrakt tot zeer konkreet, wat de bundel tot een intrigerend geheel maakt.

De achterliggende discussie speelt zich wél af in de wereld van vrouwen en bouwen. In het kielzog van de tweede feministiese golf wordt ook de gebouwde omgeving objekt van onderzoek voor vrouwen. De relatie die wordt gelegd tussen de sociale werkelijkheid van vrouwen en de gebouwde omgeving vormt het kernpunt van kritiek op het bouwbeleid en ruimtelijke ordening.

Aan de ene kant staan vrouwen gereed om op basis van deze kritiek aan de slag te gaan voor veiliger straten en andere woningplattegronden, die niet uitgaan van stereotype rol- en arbeidsdeling. Hierbij is het uitgangspunt dat een andere gebouwde omgeving (veranderings)effect heeft op het leven van vrouwen.

Vrouwen realiseren zich aan de andere kant dat de relatie tussen de sociale werkelijkheid van vrouwen en de gebouwde omgeving niet zo kausaal te stellen is. Zij geven aan dat het belangrijk is dat deze relatie geproblematiseerd wordt.

De praktijk van het bouwen en ontwerpen en de theoretische onderbouwing vanuit nieuwe feministische uitgangspunten zijn niet gemakkelijk te combineren. De inleidster van deze bundel geeft aan dat het een verfrissing was om voor het kongres een gezamenlijk te voeren strategie (even) buiten de deur te zetten. Daardoor bleken meerdere invalshoeken mogelijk en konden nieuwe gezichtspunten worden aangedragen. De artikelen die daarvan een neerslag zijn, zijn geschreven door vrouwen uit verschillende disciplines. De gemeenschappelijke noemer is niet het bepalen van de sociale effecten van het bouwkundig vakgebied op het alledaagse leven van vrouwen, maar een bepaling van de positie van vrouwen binnen dit vakgebied als ontwerpster, gebruikster, studente of kritika.

De konklusie van de bundel is niet dat er nooit een gemeenschappelijke vraagstelling voor feministen op het terrein van de ruimtelijke ordening en de architectuur te ontwikkelen is. Eerder is het zo dat de teksten door hun verschillen duidelijk moeten maken dat de positie die men op dit terrein inneemt de vraagstelling in het onderzoek gestalte geeft. Dit zou in de onderlinge discussies moeten doorklinken. Het is daarom jammer dat niet vermeld is op welke wijze de desbetreffende schrijfsters een relatie hebben met bouwen/architectuur.

Na een korte bespreking van vijf van de zes artikelen ga ik op het langste artikel van de bundel wat verder in.

Om uit de bekende denkpatronen van de bouwkundige discipline te kunnen stappen heeft een aantal schrijfsters ruimte in verband gebracht met film of

literatuur. In de eerste twee artikelen komen ruimte en film aan de orde. De keuze voor film als terrein van beschouwingen over ruimte wordt verklaard uit het feit dat '... film bij uitstek door middel van beelden een selectieve en analyseerbare voorstelling en interpretatie produceert van architectuur, ruimte, haar indeling en omlijning' (p. 23).

Annette Förster behandelt in 'En zij stelden zich een ruimte voor die ophield slechts door muren te bestaan' ruimte en ruimtelijkheid in de film 'Macumba' van Elfi Mikesch. De constructie van een half afgebroken huis vormt een zinnebeeld voor verval van zekerheden en normen. Met behulp van de afbraak van een huis tracht de filmmaakster kritiek uit te oefenen op bestaande maatschappelijke ordeningen.

Het tweede artikel over ruimte en film, 'De reizende vrouw' van Jenneke ter Horst en Susanne Komossa, is rijk geïllustreerd met foto's uit de twee films die zij met elkaar vergelijken. Het gaat om de films 'Nathalie Granger' van Marguerite Duras en 'Les rendez-vous d'Anna' van Chantal Akerman. De titel 'De reizende vrouw' lijkt wat vergezocht. De film van Akerman gaat letterlijk over reizen, die van Duras over reizen door te (ver)blijven. Konstante verplaatsing versus 'that it was only possible to travel, if one does not move' (p. 24). Duras en Akerman konstrueren en structureren de noties tijd, plaats en ruimte ten aanzien van vrouwen in hun films verschillend. Bij Duras is de plaats konstant, de tijden trekt zij uit elkaar en maakt zij manifest. In de film van Akerman is het voortruisen van de tijd de ondertoon van konstante beweging. Zij wil daarmee de onmogelijkheid van de plaats verbeelden.

Het artikel van Margaret Brüggman 'Een kamer voor jezelf is niet genoeg' in deze bundel (b)lijkt het verst verwijderd van de letterlijke betekenis van het begrip ruimte. Brüggman behandelt zeer ver-

schillende aspecten van vrouwen in relatie tot ruimte en literatuur. Ze vindt dat '... kondities, mogelijkheden en beperkingen die het vraagstuk van de ruimte betekend in relatie tot vrouwen en literatuur (...) zelden (wordt) geïmpliciteerd' (p. 39). Ze lijkt in haar artikel daarom alle aspecten van deze relatie aan bod te willen laten komen. Dit maakt het geheel nogal fragmentarisch.

Het verband met bouwkundige praktijken legt Brüggemann door aan te geven dat door een avantgardistische tekst- en leespraktijk van teksten bij ontwerptekeningen en architectuurfoto's een gevestigde voorstelling over ruimte en over de functie van subjecten daarbinnen door de ontwerper kritisch onderzocht zou kunnen worden. Vrouwen zouden dit bij uitstek kunnen doen door hun histories gegroeide specifieke waarnemingspraktijk op grond van hun borderline positie.

De laatste twee artikelen zijn de meest concrete van de bundel. Het ene is van Anja Stokkers en Lidewij Tummens: 'Vrouwen eisen de straat terug en de rest'. Het andere is van Jacqueline Loeffen en Karin Overdijk: 'Op zoek naar ruimte om te wonen'. De twee artikelen hebben een zeer verschillend uitgangspunt. In het eerste artikel is dat de vraag hoe bouwkundigen in hun praktijk seksuele asymmetrie reproduceren. Daarbij gaan de schrijfsters ervan uit dat architectuur als zodanig niet een middel is om sociale veranderingen te bewerkstelligen.

In het tweede artikel is niet de vraag hoe seksuele asymmetrie gereproduceerd wordt maar dát bepaalde normen binnen de architectuur, zoals de eengezinswoning, belemmerend werken op de verandering van de verhoudingen tussen de seksen. Van daaruit zijn de schrijfsters op zoek naar een andere manier van bouwen, waarbij samenleven niet staties vastgelegd wordt door de ruimte. Dit laatste lijkt, mijns inziens, een werkbaarder uitgangspunt dan de vraag in het

eerste artikel.

Het langste artikel uit deze bundel 'Het kijken bekeken' van de bouwkundigen Heide Hinterthür en Marion Vredeling wil ik hier uitgebreider bespreken. De schrijfsters constateren dat onze cultuur een visueel ingestelde cultuur is. Langs verschillende wegen proberen zij om de in onze cultuur verankerde regels van het kijken te onderzoeken, vanuit het idee dat het kennen van de regels wellicht de voorwaarde is die het mogelijk maakt er mee te spelen. In hun artikel bespreken zij het kijken naar beelden. Ze gaan daarbij in op die beelden '... die zich aan ons voordoen als 'gelijkenis' vertonend met iets in 'de' werkelijkheid' (p. 88) en die 'dokumentair' zijn. Dat laatste wil zeggen dat zij een bepaalde mate van 'objectiviteit' zouden bezitten: realistische foto's, naturalistische schilderijen, foto's uit films en architectuurtekeningen.

Het artikel is een uiting van de groeiende twijfel van de schrijfsters over de documentaire waarde van de plattegrondtekening of van de architectuurfoto. Bij het lezen van een tekening worden de symbolen op het platte vlak geïnterpreteerd als verwijzend naar een drie-dimensionale ruimte. Het betreft hier een kijkproces dat geleerd moet worden. De afbeeldingen worden dan ook bekeken met een blik die is aangeleerd. Een blik die het beeld als documentatie van iets aanvaardt.

Een plattegrondtekening wordt gezien als een document van de ruimte - als haar 'essentie'. Ruimte wordt dan besproken met begrippen en termen die de tekening bespreekbaar maken. Ruimte wordt gepresenteerd als los van elke tijdsgebonden, direct lichamelijke ervaring.

Als het beeld door deze wijze van kijken voorgesteld wordt als een weerspiegeling van het object dat model stond, zijn beide uitwisselbaar en wordt de tussenkomst van de afbeelding niet als zelfstandige laag in het kijk- en identifi-

katieproces onderkend.

De schrijfsters willen afstand nemen van het idee dat de afbeelding een 'kopie' van de werkelijkheid is. Zij willen daarmee echter niet zeggen dat er geen verband zou zijn tussen beeld en werkelijkheid. Met behulp van het standpunt van Monique Wittig verduidelijken zij hun positie. De betekenisgeving van bijvoorbeeld een foto moet niet alléén in de analogiese functie worden gezocht, maar de analogiese aard laat zich ook niet van de hand wijzen. De afbeelding (bij Wittig betreft het pornografie) staat niet los van de werkelijkheid, maar is zelf 'werkelijk'. Bij pornografie is het een van de uitingen van onderdrukking van vrouwen. De schrijfsters konkluderen hieruit dat vrouwen er zelfs een strategie belang bij hebben om in de analyse van beelden niet elk verband tussen beeld en werkelijkheid door te snijden.

Het is belangrijk hoe de inwendige structuur en compositie van beelden naadloos aansluiten bij een bepaalde manier van kijken. De vraag is op welk kijken ze een beroep doen, en òf en hòe deze beelden bijdragen aan het werkelijk worden van de voorstelling.

Een vraag die de schrijfsters zich in het artikel stellen luidt in hoeverre de(ze) presentatie van het 'kijken' aansluit bij de prominente denkbeweging in onze cultuur. Onder de prominente denkbeweging verstaan zij '... het 'denken' en 'weten' dat de gebeurtenissen, de objecten en subjecten voldoende denkt te dokumenteren en ons denkt te overtuigen van hun enkelvoudig bestaan door ze te bevriezen in een kontekst die zichtbaar is voor het oog' (p. 70). Het is kennis die alleen op visueel contact berust. Het lichaam wordt opgevat als samenvallend met het oog. Waarom zou je een gebouw het beste kunnen dokumenteren met gefotografeerde beelden en niet met een band van het geluid van bijvoorbeeld de voetstappen in het trappenhuis? De geuren, geluiden etc. zijn geëlimineerd als 'ongehoorde' kennisbronnen. Het gaat

hen er niet om aan te tonen dat het oog een gebrekkig zintuig zou zijn, maar eerder om te achterhalen met welke kodes dit oog gewend is te kijken en welke kennis ze daarbij produceert. In feite zijn ze op zoek naar het materiaal waarmee ze een kritiese positie kunnen innemen ten opzichte van deze overheersende kijkwijze in politiek, wetenschap en dagelijks leven.

Aan het eind van het artikel komen zij terug bij hun vakgebied. Heeft het bekijken van kijkgewoonten ook de beelden die de kennis van ruimten betreffen ter discussie gesteld? De auteurs stellen dat als men de voorstelling niet zou bekijken vanuit het verlengde van de bedoeling van de maker, dat dan de gekonstrueerdheid en kunstmatigheid ervan blootgelegd kan worden. Binnen vrouwenstudies zijn vaker dit soort projecten rond 'kijken' uitgevoerd, maar de verbinding van dit project met een (bouw)praktijk die bij uitstek is gericht op het (be)kijken van beelden en de interpretatie hiervan is zeer toepasselijk.

Het artikel is helder geschreven, goed gedocumenteerd en onderbouwd. Het enige kritiekpunt is dat autoriteiten als Nietzsche en de emiotici even van stal worden gehaald om iets te onderbouwen terwijl het functionele verband niet duidelijk wordt gemaakt.

Door de verschillende aspecten van ruimte die in de bundel belicht worden is het een interessant geheel. Ook door een estheties geslaagde vormgeving en veel beeldmateriaal is het een aan te bevelen boekwerk. Vanwege de verscheidenheid is het echter niet helemaal duidelijk op welk publiek de schrijfsters zich richten. De bundel is zeker voor theoretika's interessant, maar voor de theoretiese artikelen geldt dat het de vraag is in hoeverre deze artikelen ook aansluiten bij de interesse van praktijkgerichte bouwkundigen, en omgekeerd.

In de inleiding komt naar voren dat een gemeenschappelijke vraagstelling